

Фядута А.І. У ЗМАГАННІ ЗА ПРАЎДУ

Фядута, А. У змаганні за праўду : [пра белар. пісьменніка, заслужанага работніка культуры Беларусі Аляксея Карпюка (14.04.1920–14.07.1992)] / А. Фядута // Карпюк А. Выбраныя творы / А. Карпюк. – Мінск, 2007. – С. 5–24.

За значнымі пісьменнікамі ў чытацкай свядомасці замацоўваецца слава «песняроў роднага краю». Кожны чытач пацвердзіць, што месца дзеяння раманаў Міхаіла Шолахава — родная станіца Вёшанская, што колькі б ні апісваў Іван Тургенеў рускую вёску — усё роўна выходзіў на Спаскае-Лутавінава і ваколіцы; нарэшце, зразумела, які яскравы матэрыял далі Палтаўшчына маладому Мікалаю Гоголю, а Стаўбцоўшчына — Якубу Коласу. Не варта гаварыць пра сусветна вядомых пісьменнікаў-«рэгіяналаў» — прыкладам, пра шатландцаў Роберта Бёрнса і Вальтара Скота ці пра жыхара Праванса Альфонса Дадэ.

Асаблівы выпадак — Уільям Фолкнэр. Ён прыдумаў свой рэгіён, падобны і непадобны адначасова на яго радзіму, але ў любым выпадку абсалютна пазнавальны. Ёкнапатофа Фолкнэра — гэта маленькі амерыканскі гарадок, які адсутнічае на геаграфічных картах, але існуе на старонках фолкнараўскіх кніг — са сваёй тапаграфіяй, са сваімі вуліцамі і дамамі ды іх насельнікамі.

Аляксею Карпюку не трэба было нічога выдумляць. Большую частку свайго жыцця ён пражыў у Гародні, сталіцы Заходняй Беларусі, і пераўтварыў гэты горад у сваю Ёкнапатофу — цэнтр сваёй літаратурнай карты. І калі чытаеш яго кнігі, адчуваеш сябе экскурсантам, якога вядзе па Гародні разумны і ўважлівы гаспадар гэтай зямлі, які ведае ўсё і ўсіх навакол.

Аднак Аляксей Карпюк нарадзіўся не ў Гародні. Яго «малой радзімай» была вёска Страшава Беластоцкага ваяводства ў Польшчы (паводле польскіх дакументаў — Ваўкавыскі павет). Беласточчына спрадвеку заселеная этнічнымі беларусамі, і бацька будучага пісьменніка, Нічыпар Аляксеевіч Карпюк, быў адным з іх. У хаце гаварылі на той характэрнай для Заходняй Беларусі сумесі пераважна беларускай і польскай моваў, на якой загавораць пазней героі аднаго з лепшых раманаў Карпюка — «Вершалінскага раю».

Сям'я была не вельмі заможная, працаваць даводзілася многа. Сам пісьменнік у аўтабіяграфічным нарысе «Мая Джамалунгма» прыгадваў: «Мы мелі 18 гектараў зямлі і 13 — балота. Зямля была пясчаная, камяністая, — каб невядома якая ліла навальніца, а лужаў не бывала нават у барознах. І балота — суцэльны тарфянік. Наколькі я памятаю, мы заўсёды трымалі аднаго каня, дзве-тры каровы, пяць-шэсць авечак і некалькі свіней. Зямлю

абраблялі сваёй сям'ёй. Толькі часамі ў дажджлівую восень наймалі жанчын капаць бульбу.

Успамінаючы дзяцінства, я сябе амаль не бачу сярод равеснікаў за гульнямі. Толькі запомнілася, як у спякотнае лета ные спіна, салёны пот засцілае вочы, а ты з перавяслам у руках з сумам і надзеяй пазіраеш на неба: калі ж, урэшце, пойдзе той дождж, каб можна было залезці ў бабкі, паляжаць... А то, памятаю, хацелася захварэць, каб адпачыць, выспацца».

Паводле ўспамінаў брата пісьменніка, Уладзіміра Нічыпаравіча, з маленства Аляксей імкнуўся да друкаванага слова. Сем кіламетраў ішоў штораніцы ў школу, сем — назад. Па дарозе чытаў.

Вучыўся Аляксей яшчэ ў польскай сямігодцы (закончыў у 1934 годзе). Прычым разумеў, чаго гэта каштавала бацькам: «Ішлі ў школу толькі тады, калі напасвім кароў. І ішлі не з аднымі кніжкамі. Кожны дзень мы неслі ў горад па 6-7 літраў малака. А з бутэлькамі гэта — паўпуда! Насілі дзень у дзень, зімой і восенню, і гэтак да сёмага класа.

У маім класе з сялянскіх дзяцей вучыліся толькі я ды Сашка Кандрусік з Гарадка, а рэшта былі сынкі польскіх чыноўнікаў, габрэйскіх фабрыкантаў, крамнікаў і іншай дробнай буржуазіі. Зрэбная кашуля, розныя гузікі на ёй, босыя ногі ці не так вымаўленае польскае слова выклікалі ў маіх аднакласнікаў насмешку.

Мною ў класе ганьбавалі. Настаўнікі глядзелі на мяне з цікавай варожасцю, як на выхадца са славутай вёскі, якую паліцыя называла «чырвоным гнездом». Я ўзненавідзеў і школу, і настаўнікаў, і тое, чаму яны вучылі».

Карпюк не перабольшвае. Навука для беларуса ў міжваеннай Польшчы была справай цяжкай — прычым не толькі ў матэрыяльных адносінах. Адзінкі — такія, як вядомы ў будучым на Гарадзеншчыне педагог Уладзімір Іванавіч Баран, — змаглі дамагчыся адукацыі і прызнання сваіх здольнасцяў. Я памятаю расповеды сваёй маці, па словах якой «пані навучыцелька» даймала яе ў школе: «Як то беларускае быдла можа ведаць польскую мову?!» Гэта не азначае, што падобных настаўнікаў была большасць, але падлетку, часам, хапае і аднаго, каб адчуць дыскамфорт ад навучання.

Карпюк апісаў падобны выпадак у аўтабіяграфічным апавяданні «Першы дзень у школе».

Але ж дыскамфорт адчувалі не толькі дзеці. 1930-я — гады найвышэйшага ўзроўню нацыянальнай напружанасці ў польскай дзяржаве. Беларуская меншыня, прадстаўленая ў Сойме групай дэпутатаў з фракцыі Грамады, якія ўсведамлялі свой абавязак, рабілася ўсё больш актыўнай. Польшча, якая сама толькі нядаўна атрымала незалежнасць на хвалі

нацыянальнага руху і з цяжкасцю абараніла сваю цэласць пад націскам савецкіх войск (памятны «цуд на Вісле»), успрымала ідэалогію беларускага нацыяналізму як ідэалогію сепаратысцкую, якая магла прывесці да расколу польскай дзяржавы. Натуральна, што змірацца з гэтым ніхто не збіраўся.

Але нацыянальны рух — імкненне знішчыць кожны зародак «сепаратызму» — меў і свой адваротны бок — ён пераўтвараўся ў рух сацыяльны. Таму натуральна, што пры падтрымцы з усходу актывізаваўся і камуністычны рух — насамперш, Камуністычная партыя Заходняй Беларусі. Актывістам КПЗБ стаў і бацька будучага пісьменніка. «Вера людзей была святой да наіўнасці, упартай да смерці, часамі гранічыла з сектанцтвам. І мой бацька ў сваёй веры быў цвёрды да слепаты, — піша Карпюк. — Ён рэвалюцыйны дух прынёс яшчэ з арміі, у вёсцы арганізаваў ячэйку кампартыі, потым — камсамола».

«Мая Джамалунгма» напісана Аляксеем Карпюком у 1964 годзе. Але нават пасля ўсіх непрыемнасцяў, якія напаткалі яго пасля публікацыі гэтага нарыса, ён яшчэ доўга будзе заставацца і ў гэтых адносінах вартым сынам свайго бацькі і верыць у справядлівасць камуністычнай ідэі, перакручанай кар'ерыстамі і чынадраламі.

А тады, падчас вучобы, абвостранае пачуццё несправядлівасці і ўласнай годнасці выхоўвала ваярскія якасці характару, прымушала шукаць праўду. Невыпадкава ўлюбёнай кнігай, паводле ўспамінаў брата, яшчэ са школьных гадоў для Карпюка стаў раман Джэка Лондана «Марцін Ідэн». Герой Лондана, дужы, валявы, быў для яго ўзорам, з якога варта было «ляпіць» уласнае жыццё.

У 1934 годзе Аляксей закончыў сямігодку. Разам з ёю закончылася маленства. Пачалося юнацтва.

Будучы пісьменнік пасля агульнаадукацыйнай школы працягнуў навучанне — на падрыхтоўчых курсах для паступлення ў польскую гімназію ў Вільні (1938-1939). Вільня — адзін з цэнтраў польскай культуры і адначасова Мекка для беларусаў першай трэці XIX стагоддзя, была на той час месцам бясконцых палітычных баталій, месцам сутыкнення партый разнастайнай ідэалагічнай і нацыянальнай арыентацыі. Уінстан Чэрчыль у свой час сказаў: «Вільня — горад, за які спрачаюцца палякі і літоўцы, але ў якім жывуць беларусы і габрэі». Гэта быў кацёл, у якім выплаўлялася нацыянальная свядомасць і стваралася нацыянальная культура, насамперш беларуская.

Калі ідзеш па вуліцах сучаснай Вільні, погляд звыкла выхоплівае мемарыяльныя дошкі, прысвечаныя Францішку Скарыну, Рыгору Шырму, Браніславу Тарашкевічу, Янку Купалу, Наталлі Арсенневай.

Малады Карпюк апынуўся ў самай гушчыні віленскіх ідэйных спрэчак. Без сумневу, гэтую частку ўласнай біяграфіі ён «перадаверыць» герою ці не галоўнай кнігі свайго жыцця — аповесці «Данута» — Янку Барташэвічу. Вандруючы ўслед за Барташэвічам па міжваеннай Вільні, мы можам узнавіць і тыя сцэжкі — і рэальныя брукаванкі, і сцэжкі духоўнага сталення, — па якіх даводзілася хадзіць пісьменніку. Тут, у Вільні, Карпюк наведваўся ў бібліятэку імя Тамаша Зана. Тут сістэматычным робіцца для яго знаёмства з новымі творамі беларускай літаратуры. У кожным выпадку, не выклікае сумневу, што падобна да таго, як Барташэвіч захоплена слухаў чытанне вершаў рэвалюцыйнага беларускага паэта Міхася Граніта, так і Карпюк слухаў вершы Максіма Танка. Паводле ўспамінаў Іны Анатольеўны Карпюк, удавы пісьменніка, ён любіў прыгаварваць «вечарыны, на якіх Танк чытаў свае вершы». І «класавыя згрызоты» Янкі, які закахаўся ў генеральскую дачку Дануту, напэўна, маглі быць і адлюстраваннем пакутаў самога Карпюка альбо каго-небудзь з віленскіх знаёмцаў — нягледзячы на тое, што пісьменнік адмаўляў біяграфічны характар «любоўнай лініі» ў сваёй аповесці.

Заканчэнне вучобы ў гімназіі супала з радыкальнай перакройкай карты Еўропы. Савецкая і фашысцкая імперыі, дамовіўшыся пра падзел свету, падзялілі Польшчу. Уз'яднанне беларускага народа, як называўся гэты працэс пазней у савецкіх падручніках па гісторыі, адбылося. Працягваць адукацыю Аляксею давялося ўжо ў Наваградку — спачатку ў беларускай гімназіі, што праехала з Вільні, а затым у Наваградскай педагагічнай навучальні.

У Наваградку Карпюк не толькі выбраў прафесію — стаў педа-гогам, але і адшукаў сябра на ўсё жыццё. Ім стаў вядомы ў будучым беларускі пісьменнік і літаратуразнаўца Уладзімір Калеснік. Вось як ён успамінаў пра сябра: «У Еўропе ішла вайна, маладыя галовы кружыліся ад палітыкі, а пары паддаваў старэйшы за астатніх на пару гадоў Аляксей. Ён устанавіў сабе спартанскі рэжым: схопліваўся з ложка на світанні, хутка апранаўся для спортзарадкі, пакуль астатнія «чухаліся», аббягаў газетныя кіёскі, купляў цікавейшыя газеты, прачытваў на бягу і прыносіў у пакой прыгаршчы сенсацый. Соваў газету ў рукі і раіў прачытаць, што цікавейшае, калі ж некаторыя з нас пасля начнога карпення над кнігамі ці над афармленнем сценгазеты або малявання святочных плакатаў спалі, прыкідваліся хворымі, Аляксей бег на кухню, выпрошваў колькі трэба порцый супу на вынас, прыносіў у пакой і, стукаючы лыжкай па вядры, прамаўляў да галодных страўнікаў, заклікаў умывацца, падмацавацца ды ісці на заняткі, веды нашы патрэбны краіне — гэта зброя! ...Аляксей набыў у нас правы рупара грамадскіх ідэй, інфарматара і напамінальніка. Імпанавала ў ім упартая

самастойнасць, незалежнасць меркаванняў, ацэнак і паводзін, пацяшала бяскрыўднае дзівацтва».

Да тых рысаў характару, які адзначае ў сваім мемуарным нарысе Калеснік, дадамо яшчэ адну: адказнасць. Вельмі рана Аляксей Карпюк адчуў ступень сваёй асабістай адказнасці — як і адказнасці кожнага — за ўсё, што адбывалася ў краіне і навакол.

Як правіла, такое ранняе пачуццё адказнасці з'яўляецца прыкметай сфармаванай асобы: юнак адчувае сябе сапраўдным мужчынам.

А сталення патрабаваў час. Другая Сусветная ўжо ішла, і праз паўтара года яна стала для Карпюка — як і для большыні беларусаў — Вялікай Айчыннай вайной.

Паводле ўспамінаў Калесніка, Карпюк быў ці не адзіным з яго знаёмцаў, хто не толькі не разгубіўся, пабачыўшы масавае адступленне савецкіх жаўнераў з Гародні, але сам знайшоў ваенкама і запатрабаваў залічыць яго добраахвотнікам у Чырвоную Армію. Ваенкаму, верагодна, было не да добраахвотнікаў: на самым пачатку большыня камандзіраў, улучна з Вярхоўным Галоўнакамандуючым, перабывала ў поўнай прастрацы. Не быў ажыццёўлены і першапачатковы сумесны план двух сяброў: пайсці на ўсход, атрымаць ваенную падрыхтоўку і далей змагацца ўжо ў якасці сапраўдных жаўнераў. Папросту нікога з Заходняй Беларусі, баючыся шпегав, далей за былую мяжу не пускалі. І Аляксей Карпюк пайшоў адзін — дахаты, у роднае Страшава, на Беласточчыну.

Гэтага высокага каржакаватага дзецюка, якога ніхто не рыхтаваў да вайны, чакаў цяжкі шлях — шлях партызана, вязня канцлагера, жаўнера, які дайшоў да Берліну.

Карпюк пачынаў партызанскім сувязным. У 1942 годзе ён удзельнічаў у групе, якая павінна была арганізаваць дыверсію на чыгунцы непадалёк ад Ваўкавыску. Тут ён разам з братам Уладзімірам і трапіў у палон.

Да партызанаў фашысты спачатку ставіліся значна горш, чым да жаўнераў, — як да бандытаў. Як «бандыты-партызаны» Аляксей з братам былі адпраўленыя ў канцлагер.

Пра жахі канцлагера Штутгаф, у якім яму давялося правесці больш за паўтара года, стрымана распавёў брат будучага пісьменніка Уладзімір, які напоўніцу вышій горкую чару лагерных пакутаў: «У 1943 годзе за ўцёкі з канцлагера было ўведзенае гэтае пакаранне. Калі ўцякаў (ці спрабаваў уцячы) вязень, а яго сваяк, таксама вязень, ведаў і не паведаміў пра гэта лагерным уладам, яго паказальна забівалі. У нас вешалі. Калі ж высвятлялася, што сваяк нічога не ведаў пра запланаваныя ўцёкі, то атрымліваў фізічнае пакаранне — 100 кіёў і карцэр. Трэба было ўлічваць пры

планаванні ўцёкаў гэтыя «правілы». Мы з Аляксеем унеслі карэктывы ў наша лагернае жыццё на выпадак паспяховых уцёкаў аднаго з нас. Перайшлі жыць у розныя «штубы» бараку. Стараліся на вочы адзін другому не трапляцца. Але ўцячы можна было толькі з «аўскаманды», гэта значыць, з каманды, якая працавала за межамі лагера. Штонядзелі набіралася «аўскаманда» на чыгуначную станцыю для загрузкі вагонаў. Яна звычайна складалася з 17 вязняў. Ахоўвалі дзевяць эсэсаўцаў, у тым ліку афіцэр. Праца вялася дзвюма брыгадамі па 8 чалавек у кожнай. Адна працуе 30 хвілінаў, другая адпачывае. Мы з Аляксеем трапілі ў розныя брыгады. Праца зацягнулася дапазна. Уключылі пражэктары. Гэта было нам на карысць. Аляксей спусціўся з вагона паміж буферамі і коламі і папоўз у бок паравоза — за межы бачнасці ахоўнікаў, а там бегам навонкі і праз плот гароду.

Сабраліся разам дзве брыгады. Афіцэр аховы пералічыў вязняў. Не хапае аднаго. Адразу ўсіх зачынілі ў вагоне. Раптам адчыняюцца дзверы, і эсэсавец на нумар 22585 выклікае мяне. Хапаюць пад рукі і валакуць у залу чакання вакзала. Гляджу — начальнік лагера гаўпт-штурмфюрэр СС Маер, рапартфюрэр Хэмніц і яшчэ два афіцэры СС. Прыводзяць жанчыну, якая паведаміла, што праз яе гарод прабег нейкі вязень у паласатым адзенні. Начальнік лагера даў каманду дагнаць вязня. «Загіне Аляксей», — падумаў я.

Пачаўся допыт. Адзін з афіцэраў нацягвае пальчаткі, а Маер пытаецца, ці я брат уцекача? Адказваю: «Так». Патлумачыў, што быў з братам у кепскіх адносінах і жыў з ім паасобку. Але гэта не задавальняла іх. Афіцэр ударыў мяне па твары. Я не ўстояў на нагах. І тут на мяне градам пасыпаліся ўдары. Потым зноў допыт і збіццё. Апрытомнеў на падлозе ў вагоне. І тут мяне пачалі збіваць ужо вязні. Яны ведалі, што ў падобных выпадках паводле лагерных законаў атрымаюць па 10-15 кіёў кожны. Капо спыніў іх. Нарэшце вярнуліся ў канцлагер. Мяне адразу пацягнулі ў блок для допытаў.

Зноў сталі пытацца, ці ведаў я пра намер брата? Я стаяў на сваім: «Не ведаў». Чую каманду: «Вешай!» Мяне падцягнулі да шыбеніцы. «Апошні раз пытаюся!» — крычыць Маер. — Куды накіраваўся твой брат?» Я адказаць ужо нічога не мог. Да такога стану быў збіты. Раптам чую: «Здымай!», а потым каманду: «Усыпаць пяцьдзесят кіёў!»

Я налічыў адзінаццаць удараў, пасля страціў прытомнасць. Апрытомнеў ад вострага болю. Навобмацак вызначыў: вакол бетонныя сцены. Раптам чую крокі ў калідоры. Адчыняюцца дзверы, мяне ўзняваюць з падлогі і ставяць на ногі. «Ідзі наперад!» — крычыць Хэмніц і б'е ботам. Мы прыйшлі ў лагер, дзе адбываецца «апэль». Усе вязні пашыхтаваныя. Маёр па гучнагаварыльніку зачытвае: «Вязню № 22585 за ўцёкі з лагера ягонага брата

вязня № 22584 ўсыпаць 100 кіёў і адправіць на штрафную працу на лагерную цагельню».

Прыкладна праз тры тыдні мяне наведаў знаёмы вязень — паляк, які добра ведаў Аляксея. Распытаўся пра стан здароўя, падсунуў пад коўдру аркушык паперы і сышоў. Гляджу, гэта ліст ад Аляксея. Ён ужо ў беларускіх лясах, у партызанах, паблізу ад роднай мясцовасці. Якая радасць!»

Так Аляксей Карпюк апынуўся на волі.

Зрэшты, «воляй» яго становішча можна было назваць толькі ў параўнанні са штутгафскім пеклам. Вайна і палітыка кіраўніцтва краіны, звыклага паўсюль шукаць ворагаў, паставілі былых палонных, якія змаглі вырвацца з рук фашыстаў, у становішча падазраваных. А быць падазраваным на той час — амаль тое самае, што загадзя атрымаць прысуд.

Іна Карпюк, жонка Аляксея Нічыпаравіча, згадваючы пра гэта, успамінае вобраз Сахно з памятнай аповесці Васіля Быкава «Мёртвым не баліць»: «Гатовыя былі ўсіх правяраць, не давяраць, знішчаць». Не абмінула гэтая чара і Карпюка — ён апынуўся ў ліку падазраваных.

Вось як апісвае становішча, у якім апынуўся ўцякач з лагера Аляксей Карпюк, каб працягваць змаганне, яго сябра — Васіль Быкаў. «Пасля ўцёкаў з канцлагера Штутгаф, разлеглага ў панізоўі Віслы, і доўгіх блуканняў па тэрыторыі Польшчы Карпюк познім восеньскім вечарам дабраўся нарэшце да роднага хутара каля чыгункі пад Беластокам. Але здарылася так, што, перш чым пабачыць маці (бацька з братам у гэты час таксама знаходзіліся ў канцлагеры), уцякач натыкнуўся на нямецкіх жаўнераў, раскватараваных у сядзібе. Як заўсёды ў падобнай сітуацыі, уратавалі ногі і лес, дзе паўгода таму базаваліся партызанскія групы, з якімі Карпюк супрацоўнічаў. Менавіта пасля адной сумеснай дыверсіі на чыгунцы ён, брат і бацька былі арыштаваныя гестапа і кінутыя ў канцлагер. Але за час ягонай адсутнасці ў лесе сёе-тое змянілася, знаёмых партызанаў там не аказалася, на іх месцы знаходзіліся прышлая партызанская брыгада, паблізу якой і быў затрыманы Карпюк. На першым жа допыце яго расповед пра Штутгаф выклікаў здзіўленне асабістаў («груба працуюць вашы шэфы» — было рэзюмэ «знаўцаў»), і Карпюка пасадзілі пад арышт у зямлянку. Штоночы яго вадзілі на допыты з патрабаваннем прызнацца, якое заданне атрымаў ад гестапа. Так працягвалася немалы час, і аднойчы Карпюк зразумеў, што хутка ўсё закончыцца. І зноў уцёк.

Напэўна, зрабіць гэта было лягчэй, чым уцячы са Штутгафа, і пад раницу тае начы ён апынуўся ў раёне дзеяння другой партызанскай брыгады, якую камандаваў малады камбрыг, былы ленынградскі інжынер Вайцяхоўскі. Хутчэй за ўсё, у яго былі іншыя ўяўленні пра пільнасць, чым у суседзяў.

Выслухаўшы ўцекача, камбрыг без лішніх словаў накіраваў яго ў выведку — пад нагляд надзейных хлопцаў, якім належала выпрабаваць новенькага боем. Забягаючы наперад, адзначу, што гэтае выпрабаванне цягнулася нядоўга, Вайцяхоўскі зразумеў, з якім хлопцам мае справу, і ўжо праз паўгода прызначыў Карпюка камандзірам новастворанага атрада імя Каліноўскага. Гэтым атрадам Карпюк і пракамандаваў да вызвалення Беларусі ўлетку 1944 года».

Не здзіўляюся гэтай гісторыі не толькі таму, што безумоўна давяраю Быкаву, які не хавае сваіх крыніц: Васіль Уладзіміравіч, на яго словах, «ведаў аб падрабязнасцях карпюкоўскіх прыгод не толькі з яго асабістых расповедаў, але таксама з расповедаў і ўспамінаў самога камбрыга Вайцяхоўскага, які прыязджаў у Гародню, дзе мы сустракаліся ўтрох». Проста мая маці, якую дзяўчынкай вывозілі ў Нямеччыну на працу, таксама ўхітрылася вярнуцца дамоў, уцёкшы ад гаспадара. І яе, як і Карпюка, ледзь не штомесяц дапытвалі гарадзенскія «органы»; як яна, шаснаццацігадовы падлетак, засталася жывая і нават вярнулася дахаты, калі «ўсе сумленныя людзі загінулі ў палоне». Праўда, дапытвалі яе значна пазней — з 1949 года, калі яна падала заяву ў партыю, да 1956 года — да XX з'езда КПСС, які, як тады хацелася верыць, скончыў са сталіншчынай і з пошукам «ворагаў народа». Выпіць чару людскога недаверу да дна давядзецца яшчэ і Аляксею Карпюку.

Але тады, пад час вайны, будучы аўтар «Пушчанскай Адысеі» не мог прадбачыць, што праз дзесяцігоддзі яму давядзецца, адбіваючы-ся ад незычліўцаў, што накіроўваліся доўгай рукой «кампетэнтных органаў», даказваць сваё гераічнае мінулае. Карпюк змагаўся, як і належыць сапраўднаму мужчыну, сумленна, рызыкуючы жыццём. Яго вялікае дужае цела вынесла з той вайны мноства ран. Сваё апошняе раненне бясстрашны камандзір партызанскага атрада імя Каліноўскага, а затым наводчык артылерыйскага разліку Аляксей Карпюк атрымаў у красавіку 1945 года ўжо на вуліцах захопленага савецкімі войскамі Берліна — напярэдадні афіцыйнага заканчэння вайны. Немудрагелістыя радкі з ліста яго франтавых сяброў бацьку — Нічыпару Аляксеевічу— сведчаць: «Ваш сын Аляксей Нічыпаравіч біў фашысцкіх гадаў бязлітасна, за што камандаванне нашай часці прадставіла яго да прысваення звання «Герой Савецкага Саюза». Але за гады вайны Карпюк быў узнагароджаны толькі медалём «Партызану Айчыннай вайны» I ступені і ордэнам «Айчыннай вайны» II ступені. І адразу пасля вайны — хаця будучь потым, у сваю чаргу, і «юбілейныя» ўзнагароды — Ордэн Чырвонага Сцяга, за вызваленне Варшавы, за перамогу над Германіяй.

Правяіўшы ў баях мужнасць і вытрымку, Карпюк пазней невыпадкова стане адным з першых — і самых удзячных — чытачоў ранняй быкаўскай прозы: каму, як не Карпюку, які ведаў вайну ў самых страшных яе дэталях (канцлагер, будні партызанскага жыцця, трагедыя франтавой батарэі), было пад сілу даць сапраўдную ацэнку «акопнай праўдзе» Васіля Уладзіміравіча?

Пасля вайны Карпюку давялося лекавацца: раны напаміналі пра сябе ўсё астатняе жыццё. Але цяга да ведаў перамагла боль. І Аляксей Нічыпаравіч працягнуў навучанне — на факультэце замежных моваў Гарадзенскага педагагічнага інстытута.

І Карпюк вучыўся. Хоць у «Маёй Джамалунгме» шчыра прызнаўся: «Мабыць, больш за вучобу я палюбіў грамадскую работу. Спачатку я быў камсоргам, потым старшынёй прафкама. Тут мне ніхто ні разу не напамніў аб мінулым»

А напамінаць было пра што. І насамперш — пра даваеннае мінулае. Бацька Карпюка быў актывістам распушчанай Камінтэрнам пад націскам Сталіна Кампартыі Заходняй Беларусі (КПЗБ). Сам Аляксей быў сябрам КСМЗБ. Лічылася, што гэта — таксама «пляма». Аляксей Нічыпаравіч ніколі не хаваў, у адрозненне ад многіх, свайго мінулага, і ўсе, «каму трэба», ведалі пра гэта. Але гэта не перашкодзіла Аляксею ў 1947 годзе паступіць у камсамол.

Тут, у інстытуце, камсамольскі актывіст Аляксей Карпюк сустрэў адзінае каханне ўсяго свайго жыцця — Іну Цыгельніцкую. «Бацька і маці яе былі віднымі кіраўнікамі кампартыі ў часы буржуазнай Польшчы. Бацьку яе, сакратара ЦК Польскай кампартыі (насамрэч — КПЗБ. — А. Ф.) Анатоля Адамавіча Альшэўскага ў 1937 годзе берыеўцы арыштавалі, і ён з лагера не вярнуўся. Іна ўсё жыццё правяла ў дзіцячых дамах. Шмат чаго перажыла і пабачыла».

Гэтатаксама патрабавала мужнасці — пакахаць, а потым ажаніцца з дачкою рэпрэсаванага палітыка, расстралянага на Бутаўскім палігоне ў Маскве. Але высокі, дужы, звыклы глядзець у вочы ўсім людзям Карпюк ніколі ў жыцці не адмовіўся б ад кахання толькі таму, што хтосьці мог скоса паглядзець. Ён увогуле не мог здраджваць — ён быў надзейным.

Пасля заканчэння інстытута Карпюк працаваў загадчыкам Сапоцкінскага рана. Тут, у Сапоцкіне, сустрэўся ён з вядомым Лаўрэнціем Цанавам — сустрэчу гэтую апіша пазней у сваіх успамінах.

Затым перайшоў працаваць дырэктарам вясковай школы-сямігодкі і адначасова парторгам калгаса, і, нарэшце, вярнуўся ў alma mater на кафедру педагогікі. Але за гэты час адбылася ці не самая галоўная сустрэча ў яго літаратурным жыцці: стары сябра Уладзімір Калеснік пазнаёміў яго з Янкам

Брылём. Сам Карпюк так напіша пра гэтае знаёмства: «Янка Брыль, як некалі Вайцяхоўскі, даваў штуршок майму ўяўленню, стаў эталонам, на які трэба раўняцца, у каго вучыцца, і быў тым, хто ў мяне паверыў, шчыра і бескарысна памог. Успамінаючы цяпер непісьменныя рукапісы, якімі я завальваў Івана Антонавіча і ў якіх ён умудраўся нават знаходзіць яшчэ штосьці каштоўнае, я не перастаю захапляцца душэўнай шчодрасцю гэтага чалавека, яго педагагічным талентам».

Нягледзячы на вонкавае падабенства — абодва, Карпюк і Брыль — нараджэнцы Заходняй Беларусі, былі высокімі, статнымі, дужымі — яны, як справядліва зазначыў Калеснік, моцна адрозніваліся адзін ад аднаго — і характарамі, і літаратурнымі талентамі. Бліскучы стыліст, схільны да філасафічнасці, Брыль непазбежна кантраставаў у сваёй прозе з Карпюком, чья творчасць была перанасычаная дыялектызмамі, у каго жыццёвая філасофія выяўлялася не так у аўтарскіх развагах, як у сюжэтах. Але Карпюк і не збіраўся стаць «другім Брылём» — ён шукаў уласны шлях у літаратуры, хацеў распавесці людзям пра тое, што набалела яму самому.

Пачынаў Карпюк з таго, што, здавалася, павінна было давацца яму лёгка, — з побытавых замалёвак, праявічых мініячур, змест якіх аўтару падказвала жыццё. Напісаў аповесць «У адным інстытуце» — звычайную аповесць, у духу іншых шасцідзсятнікаў. Выказаў у ёй свае ўражанні ад працы на кафедры педагогікі Гарадзенскага педінстытута. Аповесць прайшла не тое каб незаўважанай — але падзеяй не стала. І стаць не магла. Такіх аповесцяў у савецкую эпоху з'яўлялася безліч.

Трэба было, каб у кнізе прагучала іншае. Каб чытач пабачыў у ёй чужы жыццёвы досвед — але паверыў у яго, прыняў, як свой. Чаго хацелася чытачу 50-х гадоў? Чым ён жыў?

Так, нядаўна закончылася вайна. І людзі памяталі пра яе, смуткавалі па загінулых. Але яны і пад час вайны заставаліся людзьмі — кахалі, пакутавалі, губляючы каханых, кахалі нанова. Буры гісторыі калечаць жыццё, але не адбіраюць маладосці. Каханне на аснове гісторыі — вечная тэма.

Так у 1959 годзе з'явілася «Данута».

Гэта не быў раман. Гэта была вялікая аповесць пра каханне. Але менавіта яна на доўгія гады стала для чытачоў візітоўкай пісьменніка Карпюка.

Фабула аповесці простая і знаёмая ўсім з часоў старадаўняга раманса пра тытулярнага саветніка і генеральскую дачку. Толькі ў «Да-нуце» распавядалася пра юнака-беларуса, навучэнца вясельнай школы і дачку польскага генерала.

Дзеянне адбываецца ў Вільні. Карпюк добра памятаў гэты горад. З тэкстам «Дануты» ў руках можна прайсці гістарычнымі вуліцамі сучаснай Вільні, як з турыстычным даведнікам 30-х гадоў. Вось — Беларускі музей (імя Луцкевічаў аўтар назваць не можа — забаронена цэнзурай). Вось — універсітэт, дзе чытаў свае вершы паэт Міхась Граніт. А вось тут, падобна, тая самая жаночая гімназія, у якой магла вучыцца Данута і ля сцен якой чакаў яе закаханы Янка.

Карпюк уклаў у гэтую аповесць усяго сябе. Янку Барташэвіча, героя «Дануты», чытачы — паколькі расповед вёўся і ад яго імя — і прымалі за аўтара. Невыпадкова нават лісты яму пісалі — на выдуманая месца працы, у абласны адзел адукацыі. У нарысе «Перыпетыі пошукаў» (1977) Аляксей Карпюк прывядзе фрагменты некалькіх такіх лістоў:

«Калі ласка, прышліце, дарагі Янка Барташэвіч (даруйце, не ведаю, як Вас па бацьку!), мне фота сваёй Дануты. Я павешу яго над ложкам і буду заўсёды глядзець на яе вобраз — устаючы і кладучыся...»

«Вырашылі мы зрабіць экскурсію ў Вільнюс ды пакласці на Да-нуціну магілку кветкі. Выязджаем сваім аўтобусам 5 ліпеня ў 6 гадзін раніцы. Просім Вас, дарагі таварыш Барташэвіч, к нам далучыцца. Калі ўжо не зможаце з намі паехаць, то тэрмінова напішыце нам, прынамсі, дзе яе магіла...»

«Кончыв чытаць, я вслух кричала: Сволочь! Сволочь! Идиот! Хуже того Рыжего, что лупил тебя на сцене! Мало он тебя лупил! Ведь ты коварнее его! Любил ты Дануту, когда она тебе была недоступна, ког-да же она тебе стала доступной — ты стрелял ее! За что, фриц ты?! А Дануту, свою любовь, не удалось самому удушить, и ты оставил ее на растерзание немцам, зверюга ты!»

Нічога дзіўнага: чытачам 60-х гадоў мінулага стагоддзя хацелася верыць у тое, што існавалі і гэтая дзяўчына, і гэты хлопец, і гэтае каханне. Карпюку ўдалося стварыць тыповую біяграфію для свайго Янкі. Хлопец з Заходняй Беларусі прыходзіць у Вільню, каб атрымаць адукацыю. Ён з беднай сям'і — і цягнецца да радыкалаў з віленскага камуністычнага падполля. Генеральская дачка для яго — «класавы вораг», так што адзін уплывовы літаратар (імя Карпюк у «Перыпеты-ях пошуку» з ветлівасці не называе) папракае Аляксея Нічыпаравіча: «Што, дзяўчыны сваёй не мог яму падабраць, ці якая халера?!» Але каханне павінна ж перамагчы ўсе перашкоды? Вядома ж, павінна. Хочацца чытачу, каб яно перамагло. І калі аўтар наўслед за гістарычнай праўдай кідае сваіх герояў у пекла Другой Сусветнай вайны, заканчвае сваю аповесць смерцю Дануты, — гэта

ўспрымалася ўжо як жорсткая несправядлівасць. Адны чытачы былі гатовыя аплакаць Дануту разам з Янкам, другія — выдрапаць яму вочы.

Карпюк апраўдваўся: «Каб ажаніў Леў Мікалаевіч свайго Врон-скага з Ганнай Карэнінай, каб паслаў гэтую пару на цёплыя воды ў Неапаль, каб скончыў на гэтым раман, — твор людзі забылі б яшчэ ў мінулым стагоддзі. І каб Шолахаў выдаў Аксінню замуж за Грышку Мелехава, зрабіў яе старшынёй сельсавета, а яе казака — кіраўніком Вёшанскага валвыканкама і на гэтым скончыў твор, — не было б «Ціхага Дона»...»

Але Карпюк тут відавочна хітруе, не хлусіць, але і ўсю праўду сказаць не можа. Невыпадкова пісьменнік і паралелі праводзіць з такімі класічнымі творамі, якія не маглі закончыцца шчасліва. Ня той час у іх апісваецца, калі шчасце магчымае. З тэксту «Дануты» не вынікае, ці ведаў яе аўтар пра трагедыю Катыні — але пра трагедыю сям'і ўласнай жонкі, бацька якой быў абвешчаны ворагам народа і рэпрэсаваны, Карпюк ведаў добра. Бо і адно з выданняў аповесці падараваў ён — паводле сямейнай традыцыі надпісаўшы першы асобнік — «галоўнаму герою — жонцы Іне». І напішы ён пра шчасце інспектара абласнога аддзела адукацыі і дачкі генерала з буржуазнай Польшчы — гэта было б хлуснёй. А хлусіць Карпюк не мог і не хацеў ніколі. Прасцей было б завершыць аповесць трагічным фіналам — такім, у які паверылі б чытачы, што прайшлі вайну.

І яны паверылі.

«Дануту» Карпюк, паводле яго ўласнага прызнання, перапісаў трыццаць два разы. Аповесць была таго варта. Нягледзячы на трагічны фінал, «Данута», магчыма, — лепшы праявіны твор пра каханне, напісаны па-беларуску. Хоць бы таму, што гэта сапраўды «апавесць пра каханне», а не пра рэвалюцыю, не пра вайну, не пра калектывізацыю. Хіба толькі «Альпійская балада» Васіля Быкава варта стаць з ёю на адну паліцу.

Але «Альпійская балада» — усё ж не галоўная кніга Быкава. А «Данута» для Карпюка — галоўная. Такой яе прызналі чытачы. Вось, напрыклад, што напісаў аўтару Міхась Забэйда-Суміцкі, прачытаўшы падараваную яму аповесць: «Вялікую радасць зрабілі Вы мне сваім падарункам: «Данута», ды яшчэ з такім надпісам, якім чалавек можа ганарыцца. Кніжку чытаў, мала сказаць, з зацікаўленнем, — чытаў з захапленнем! У Вільні і сам бываў, і ўсё тое, аб чым Вы пішаце, мне вельмі блізка. І думак, і пачуццяў супольных там знайшоў столькі, што аж здзіўся. Да Вашае кніжкі яшчэ не раз вярнуся!.. Шчыры Вам за яе дзякуй».

Потым, пасля «Дануты» было яшчэ многа напісана. Была «Пушчанская адысея» (1964). Уладзімір Калеснік, тонкі і сумленны крытык, ставіць яе ў агульны шэраг беларускай рэалістычнай прозы пра вайну, які ён пачынае

творамі Кузьмы Чорнага, чым пераемнікам, поруч з Карпюком, становяцца Васіль Быкаў, Янка Брыль і Алесь Адамовіч.

Гэта справядліва. «Пушчанская адысея» — сумленная кніга, як і ўсё, напісанае Карпюком, таму і робіць яна свой унёсак у «дэміфа-лагізацыю» вайны. Але трэба прызнаць: нягледзячы на дакладнасць назіранняў, яскравасць вобразаў, у гэтай аповесці Карпюк не дасягае тае філасофскае глыбіні абагульнення, якая характэрная, прыкладам, для ваеннай прозы Быкава ці Брыля. У яго іншы талент. Гэта было відаць ужо ў «Дануце», дзе трагічны сэнс існаваў не таму, што яго выводзілі з прыпавесці (бо што ёсць «Сотнікаў» ці «Memento mori», як не прыпавесці?), а таму што абставіны ператваралі ў трагедыю тое, што спачатку здавалася сацыяльна-побытавай драмай. Маральны і фактычны подзвіг Дануты асабліва ўраджаў на асноведазкі таго пустога жыцця, якое вяло яе атачэнне ў мірнай буржуазнай Вільні.

Побыт — вось тое, што ўдавалася паказаць Карпюку, можа быць, як нікому з сучаснікаў. Цагляныя сцены гімназіі, нагрэтыя за дзень сонцам, край белай сукенкі гераіні, які быццам выслізгвае з тваіх рук, — гэтыя амаль фізічныя адчуванні няўлоўныя, іх амаль немагчыма перадаць.

І — мова герояў. Карпюк — бясспрэчны майстра моўнай індывідуалізацыі. Яго персанажаў пазнаеш па дыялекце. Паляк — нават у беларускай моўнай інтэрпрэтацыі — застаецца ў яго палякам, літовец — літоўцам, беларус — беларусам.

Грымучая сумесь «трасяянкi» выбухнула ў ягоным рамане «Вершалінскі рай» (1970-1973).

Аляксей Карпюк з дакладнасцю прыгадаў усё, што чуў у маленстве і юнацтве, і прымусіў сваіх герояў размаўляць на той мове, на якой яны толькі і маглі думаць, спрачацца і нават прызнавацца ў каханні.

Хоць у «Вершалінскім раі» месца для кахання не застаецца. Гэтая суворая, недаацэненая крытыкамі кніга — гістарычны раман. Дзеянне яго адбываецца практычна ў той самы час, што і ў «Дануце» — магчыма, трохі раней.

У вёсцы Грыбоўшчына, што паблізу роднага карпюкоўскага Страшава, з'явіўся свой прарок — Ілля, ці, як яго называюць аднавяскоўцы, Гальяш Клімовіч (персанаж, дарэчы, рэальны — Карпюк вывучыў яго гісторыю задоўга да таго, як стаў працаваць дырэктарам Музея атэізму і гісторыі рэлігіі). Прарок абвясціў святароў дармаедамі, якія набіваюцца ў пасярэднікі паміж Богам і вернікамі, і так уразіў народ, што людзі пайшлі ў створаную ім секту «гальяшоўцаў». І верылі Гальяшу — ажно да той пары, пакуль ён не паведаміў дату незабаўнага канца свету.

І ў канец свету паверылі! Пачалі тэрмінова прадаваць хаты, нажыты скарб — з сабою ж на неба ўсё роўна нічога не возьмеш. Але канец свету так і не настаў. І вырашылі вернікі распяць свайго самазванага прарока, якога яшчэ нядаўна багомілі.

Агулам, як сказаў бы адзін сучасны філосаф, «старая праблема — правадыр і натоўп, які позна ці рана выступае супраць свайго правадыра».

Цікава, што першае выданне «Вершалінскага раю» пабачыла свет у 1974 годзе з паказальнай анатацыяй: «Новая аповесць А. Карпюка — мастацка-гістарычнае даследаванне эпідэміі сектанцтва, якая была захліснула Заходнюю Беларусь на пачатку 20-х гадоў». Нават сябра і крытык-добразычлівец Уладзімір Калеснік папракнуў Карпюка: «Патуранне «антыопіумнай» праграме супрацьпаказана мастаку, шкодзіць творчасці чужая стандартная ацэнка, бо замыкае яна творчую фантазію і звужае пісьменніцкую здольнасць ужывацца ў душы і лёсы розных людзей, ставіць сябе на іх месца». Хоць відавочна, што справа зусім не ў сектанцтве і не ў спробе будучага дырэктара Музея атэізму і гісторыі рэлігіі — гэтую пасадку ўрэшце зойме Карпюк і будзе захоплена збіраць экспанаты для свайго музея — развеець «опіумны дым» рэлігійных перакананняў.

У «Вершалінскім раі» Карпюк па-майстэрску даследуе прыроду таталітарызму. Правадыр-харызматык (а Гальяшу не адмовіш у ха-рызме) умела карыстаецца слабасцямі народа, яго неадукаванасцю, недалёкасцю. Яго асабісты дабрабыт магчымы толькі да тае пары, пакуль людзі не задумваюцца над тым, наколькі горай стала жыць пад «мудрым кіраўніцтвам» правадыра, пакуль не губляюць апошняе. І толькі тады робяцца відушчымі.

Але і відушчыя, яны не прыходзяць да святла. Хутчэй, расчараваныя ва ўчорашнім правадыры, яны помсцяць яму як махляру. Хоць — і гэта Карпюк паказвае па-майстэрску — яны падманваюцца самі, таму што вераць Гальяшу толькі тыя, хто не гатовы паверыць ва ўласныя сілы, хто імкнецца апраўдаць сваю бездапаможнасць і бяздзеянне верай у моцнага і добрага заступніка, у шчасце, якое прыйдзе без працы — само, у якасці ўзнагароды за перажытыя пакуты.

Тэнгіз Абуладзэ яшчэ не зняў сваё славуце «Пакаянне». А ў Аляксея Карпюка старая Піліпіха здае ўчорашняга куміра немцам — маўляў, усыпце яму, антыхрысту. Тыя — чаму не зрабіць прыемнае пажылой фрау? — расстрэльваюць «антыхрыста», толькі россып куляў палохае вераб'ёў і вясковую дзятву.

Варлама ў фільме Абуладзэ выкідвае з магілы ўласны сын — з горыччу, расчараваны, даведаўшыся пра злачынствы бацькі. Гальяша аддае

на пагібель тая, што яшчэ ўчора малілася на яго — аддае ў пры-падку раздражнення. Для героя Абуладзэ такое развітанне з мінулым (нават калі яно асацыюецца з яго ўласным бацькам) — крок наперад па дарозе да Храма. Злосць і бяссілле вернікаў становяцца прычынай смерці Гальяша — але яго нядаўнія паслядоўнікі ні на пакаянне, ні на ачышчэнне не здольныя. Цемра моцна трымае іх у сваіх жорсткіх лапах — ды і самі яны зусім не імкнуцца вырвацца з яе да святла, да храма.

Ды і да якога храма? Да таго, што будаваў Гальяш? Хіба ж гэта — Храм?! Хіба здольны чалавек з таталітарным светапоглядам прывесці люд — хай сабе і той, які яму безаглядна верыць, — да Храма?!

Цэнзура адчула сілу карпюкоўскай кнігі з большай дакладнасцю, чым крытыкі. Невыпадкова ніводзін тэатр не прыняў да пастаноўкі п'есу «Канец свету», напісаную аўтарам паводле «Вершалінскага раю».

Хіба толькі ў Польшчы паставілі «Вершалінскі рай» — з купюрамі і не паводле аўтарскай п'есы, а паводле сцэнічнай версіі драматурга Тадэвуша Слабадзянека. У нашым выданні п'еса «Канец свету» друкуецца ўпершыню.

Прачытаўшы «Вершалінскі рай», пачынаеш разумець: збліжанасць з дысідэнцкім рухам для Карпюка была абсалютна натуральнай. Ён ненавідзеў любы духоўны гвалт, ненавідзеў шчыра.

Гэта не азначае, што пісьменнік жыве, як гаворыцца, «з дуляй у кішэні». Наадварот, да канца перабудовы, да яе ідэалагічнага краху, азначанага штурмам у студзені 1991 года тэлевежы ў Вільні, Аляксей Нічыпаравіч, наколькі можна меркаваць, шчыра верыў у магчымасць пабудовы новай грамадскай фармацыі, якая б грунтавалася на прынцыпе ўсеагульнай роўнасці. Але ён бачыў, як рэалізуецца гэтая ідэя ў Савецкім Саюзе, як не адпавядае савецкае грамадства дэклараваным высокім ідэалам. І не змагацца з гэтымі «скрыўленнямі», «адхіленнямі ад ідэалаў» Карпюк не мог — папросту таму, што звык абараняць справядлівасць.

Так ён стаў членам невялікага інтэлігенцкага гуртка. У які, апрача яго самога, уваходзілі яшчэ два вядомыя гарадзенцы — Васіль Быкаў і выдатны гісторык, доктар навук Барыс Клейн. Гэтая «гарадзенская тройка» зусім не займалася арганізацыяй антыўрадавых пікетаў і дэманстрацый. Як сведчыць Іна Карпюк, «хто б дазволіў у тых часы нейкія гурткі? Проста тры мужчыны збіраліся і размаўлялі, без гэтага асоба немагчымая».

Але наўрад ці справа выглядала так проста. Гэтыя «тры мужчыны збіраліся і размаўлялі» ў памежнай Гародні, за трыццаць кіламетраў ад традыцыйна гатовай да бунту Польшчы. У «правільнасці» той мадэлі сацыялізму, якую будавалі тагачасныя «верныя ленінцы», на той час публічна ўсумніліся і ў Будапешце, і ў Празе. Ды і сам па сабе

інтэлектуальны патэнцыял гэтых трох людзей, звыклых думаць і аналізаваць рэчаіснасць, быў надзвычай вялікі. Тым больш, што ўсе трое ўмелі пісаць (Барыс Клейн быў аўтарам некалькіх кніг па гісторыі Беларусі, таленавітым гістарычным публіцыстам), да іх хінулася моладзь.

Карпюк не звык прыхоўваць свае перакананні. Ягоны выступ на V з'ездзе Саюза пісьменнікаў БССР 13 траўня 1966 года быў рэзка крытычным у адносінах не толькі да літаратурных нормаў, але і да многіх рэалій савецкага жыцця, якія ён як сумленны чалавек не мог не крытыкаваць.

«Толькі раўнадушны чалавек, якому не дарагія нашы заваяванні, што дасталіся такім дарагім коштам, можа праходзіць міма адмоўных бакоў нашага жыцця, не ўзнімаць іх у творах.

Ці ж у нашай краіне так усё ўжо гладка?»

Пэўна ж, не ўсё было гладка. І ў сваім выступе з высокай трыбуны з'езда пісьменнік крытыкаваў і кампартыю, і ўсемагутны КДБ, заступаўся за апальнага сябра Быкава, які нядаўна падпаў пад аглабельную партыйную крытыку за аповесць «Мёртвым не баліць»:

«Эх, каб усе артыкулы пра Быкава мелі адно тая скуткі, што людзі па бібліятэках рынуліся чытаць яшчэ раз нашага і так шырокавядомага і таленавітага гарадзенца. Бяда ў тым, што сігналы зверху, покуль дойдучь да нізу, у нас часамі становяцца вульгаршчынай.

Па гарадзенскіх школах работнікі КДБ адразу пачалі чытаць лекцыі пра пільнасць, цыводзіць прыклады, што побач з Сіняўскім, Даніэлем і наш Быкаў, бачыце, пісаў творы, якія накіраваны на падрыў Савецкай улады і разлагаюць моладзь. Уявіце сабе, як было слухаць такую лекцыю дзесяцім-школьнікам і яго жонцы-настаўніцы!

На партактыве першы сакратар абкама таварыш Міцкевіч І. Ф. аб'явіў усім, што Быкава ўжо апрацоўваюць італьянскія фашысты, а нейкая фашысцкая газета ўзяла яго на ўзбраенне. Дзіва, і як той Быкаў, халера, пасля ўсяго таго зачасаўся ў прэзідыум V з'езда беларускіх пісьменнікаў і сядзіць побач вунь з першым сакратаром ЦК КПБ т. Машэравым? Глядзіце, ці не з якой мэтай!..»

Такія выступы вымагалі немалой мужнасці. Калі Быкаў, якога своечасова ацаніў лідэр беларускіх камуністаў Пятро Машэраў, меў, да таго ж, магутную падтрымку ў Маскве ў асобе рэдактара часопіса «Новый мир» Аляксандра Твардоўскага (аўтару «Васілія Теркіна» на той час дазвалялася многае), то Карпюк цалкам знаходзіўся ў руках мясцовай улады. Тым больш нечаканым быў ягоны публічны выступ у падтрымку сябра. У «Літаратурной газете» нашмат пазней Быкаў напіша: «Думаў, ніхто не заступіцца. Але заступіўся А. Карпюк».

Аднак не толькі мясцовыя ўлады цікавіліся «негатыўным» уплывам Карпюка. 16 кастрычніка 1992 года, а затым і 16 лютага 1993 года ў газеце «Комсомольская правда» журналіст Дзмітры Бабіч апублікаваў фрагменты дакладных запісак у ЦК КПСС самога Юрыя Андропова — усемагутнага шэфа саюзнага КДБ: «Карпюк нелегальна распаўсюджвае сярод сваіх знаёмых разнастайныя пасквілі ў выглядзе кнігі Аксёнавай-Гінзбург «Круты маршрут» ды іншыя. Адмоўна ўплывае на моладзь. Пад ягоным уплывам студэнт Гарадзенскага педінстытута Малашэнка піша вершы, прасякнутыя песімізмам і ўпадніцтвам, некаторыя з іх утрымлівалі шкодны палітычны сэнс».

Андропаў мог бы многае дадаць да гэтай характарыстыкі. Акурат ён павінен быў добра ведаць, што Карпюк ліставаўся з Аляксандрам Салжаніцыным, Ленартам Мэры, Віктарам Астаф'евым ды іншымі далёка не добранадзейнымі дзеячамі культуры. Ён актыўна падтрымліваў Ларысу Геніюш, якая пасля вызвалення з лагера жыла ў Зэльве, так і не прыняўшы савецкага грамадзянства. Былі ў кіраўніка абласнога аддзялення Саюза пісьменнікаў і міжнародныя кантакты — з людзьмі, што таксама знаходзіліся пад падазрэннем, з эмігрантамі (прыкладам, са спеваком Міхасём Забэйдам-Суміцкім).

20 красавіка 1972 года бюро Гарадзенскага абкама КПБ выключыла Аляксея Карпюка з партыі. Яшчэ раней — у 1971 годзе — з партыі быў выключаны і Барыс Клейн.

У сваіх успамінах, фрагменты якіх мы публікуем у раздзеле «Дадатак», Барыс Самуілавіч Клейн пераканальна паказвае задушлівую атмасферу правінцыйнага горада, калі ты жывы — але не можаш уладкавацца на працу, і нават сябры твае радзей сустракаюцца з табой. Клейн перадае сваю размову з другім сакратаром абкама кампартыі Рыгорам Фамічовым, які гэтак патлумачыў, чаму абкам не дае апальнаму гісторыку выехаць з Гародні і ўладкавацца на працу ў другім горадзе:

— Не, вы нам патрэбныя тут. Нам трэба, каб, калі вы ідзяце па горадзе, людзі глядзелі на вас і разумелі, што мы можам зрабіць з імі, калі яны будуць паводзіць сябе так, як вы.

Карпюк не захацеў адмовіцца ад сябра, пазбаўленага навуковай ступені і другіх навуковых рэгалій. Прайшоўшы праз жахі канцлагера, ён не мог спалохацца пагрозаў камуністычнага чыноўніка, які з насалодай думаў пра маральныя экзекуцыі, наладжаныя сумленным людзям, уся віна якіх — у іншадумстве. Аляксей Карпюк працягваў сустракацца з апальным гісторыкам і публічна абараняць ягоную рацыю. Тым больш, што кампетэнтныя органы займаліся і ім самім.

Карпюка таксама пазбавілі працы. Вось як прыгадвае тыя часы яго жонка, Іна Анатолеўна:

Як мы выжылі фізічна і матэрыяльна, цяжка зразумець. Білі па самых балючых вітальных «кропках».

Іна Карпюк мае на ўвазе элементарнае: пасля таго, як галава сям'і пазбавіўся працы, у сям'і з трыма дзяцьмі настала безграшоўе. Пяць чалавек жылі на яе настаўніцкі заробак:

Я працавала ў школе, дзе мяне ўзнагародзілі 32 гадзінамі тыд-нёвай нагрукі, што дапамагала неяк выжыць. І гэта быў сапраўдны подзвіг для тых, хто кіраваў школай. Нормай было іншае: «И кто-то камень положил в его протянутую руку...»

У дзвюх школах адначасова працавала і старэйшая дачка — Алена. Дзве жанчыны, жонка і дачка, неслі цяжар адказнасці за сям'ю, — і ад гэтага мужу і бацьку было яшчэ цяжэй. Менавіта тады Аляксей Карпюк і напісаў свой «Вершалінскі рай» — пра утопію, што падманула надзеі даверлівых людзей. Як гаварыў гарадзенскі партыйны чыноўнік Ульяновіч, пісьменнік «ударился в религию». Хоць, як мы ўжо бачылі, чыноўнік памыляўся.

Што ж было нагодай для такой страшнай экзекуцы над франтавіком і партызанам, вядомым пісьменнікам, ардэнаносцам? Фальсіфікацыя — звычайнае пакаранне, якое ўлада выкарыстоўвае ў барацьбе з іншадумцамі. Супраць Карпюка выкарыстоўвалася скрайне цынічная фальшыўка: яго звінавацілі ў тым, што ён супрацоўнічаў з немцамі ў канцлагеры Штутгаф.

У нарысе «Варашылаўскія стралкі», апублікаваным увосень 1989 года, Карпюк так апісаў калізію: «Падпалкоўнік КДБ Ф. заехаў у Штутгаф і прывёз адтуль фотакопію ведамасці, паводле якой я атрымаў тры разы па дваццаць марак. «Карпюк у лагеры быў на службе!» — зрабіў ён вывад ды пачаў супраць мяне заводзіць крымінальную справу. ...Даведаўшыся пра ўсё, мой даўні сябар, аўтар шматлікіх кніжак Аляксандр Амільяновіч тэрмінова з'ездзіў у той самы Штутгаф, з лагернага музея дабыў тлумачэнне, што грошы атрыманы мной ад бацькі, цераз іншых польскіх пісьменнікаў пераправіў мне яго праз граніцу, і Ф. застаўся з носам. Аднак з партыі мяне з трэскам папёрлі».

Звінавацілі не проста былога вязня канцлагера. Звінавацілі, нагадаем, чалавека, які змог уцячы з яго ў 1943 годзе, працягваў барацьбу ў ім самым арганізаваным партызанскім атрадзе, а потым добраахвотнікам пайшоў на фронт, дзе быў двойчы паранены — апошнім разам цяжка, ля сценаў рэйхстага. Звінавацілі і ў тым, што ён прыхаваў ад партыі сваё сацыяльнае паходжанне: Карпюк нібыта паходзіў з кулацкай сям'і. Як адзначыў сам

пісьменнік у лісце на імя Пятра Машэрава, «усё гэта пацвярджалася строгімі праверкамі ў тых гады, калі правяралі па свежых слядах».

Горка і балюча чытаць гэты і другія лісты Карпюка, напісаныя пасля выключэння з партыі. Жонка пісьменніка, Іна Анатолеўна, характарызуе гэтыя паводзіны словам «замітусіўся». Справа была не ў мітусні, для якой не існавала падстаў: віны за сабою аўтар «Пушчанскай адысеі» не адчуваў ніякай. Але ў яго было трое дзяцей, і выключэнне з партыі — «воўчы білет» у тых умовах — асуджала іх на жабрацкае жыццё.

Больш дакладна ахарактарызаваў сітуацыю вядомы архівіст Віталь Скалабан, які па нашай просьбе вывучаў «справу Карпюка» і звязаныя з ёю дакументы, што зберагаюцца ў фондах былога архіва ЦК КПБ. Па словах Віталія Уладзіміравіча, з дакументаў відно, як улада ламала моцнага і мужа чалавека, змушаючы яго гуляць па сваіх правілах: партыя не магла «памыляцца», і нават дапамагчы чалавеку маглі толькі ў тым выпадку, калі ён «каяўся» і «прызнаваў свае памылкі». Мы адмовіліся ад ідэі публікацыі лістоў Карпюка ў партыйныя інстанцыі таму, што яны не адлюстроўваюць ягоных сапраўдных думак і перажыванняў, яны — вымушаныя, вымучаныя. Час для навуковай публікацыі такіх дакументаў пакуль не прыйшоў.

А «ненавуковая» публікацыя адбылася ўжо на зыходзе камуністычнага ўсёўладдзя, у сумна вядомым часопісе ЦК КПБ «Политический собеседник». Палкоўнік у адстаўцы Якаў Ледзянёў паставіў свой подпіс пад артыкулам, дзе Карпюк звінавачваўся ў двурэшніцтве. Пры гэтым аўтар выкарыстаў у сваім «артыкуле» тэксты тых самых змушана пакаянных лістоў Аляксея Нічыпаравіча — як быццам меў копіі дакументаў з партархіваў проста ў сябе дома. Цені «органаў» стаялі за аўтарам гэтага «твора», змест якога пазней быў аспрэчаны судом.

А тады Карпюку ўдалося дастукацца да першага сакратара ЦК КПБ Пятра Машэрава. Ён прарваўся да Машэрава праз нешматлікую ў параўнанні з нашымі часамі ахову ў перапынку аднаго з урачыстых пасяджэнняў у Оперным тэатры. І дамогся, каб на наступны дзень яго прынялі і выслухалі.

Машэраў, сам партызан часоў Вялікай Айчыннай вайны, вельмі добра павінен быў уяўляць сабе, што ж адчувае пазбаўлены ўласнага гераічнага мінулага ўдзельнік вайны. Але і фармальны гаспадар Беларусі Машэраў заставаўся палоннікам уласнага статусу і мусіў выконваць пэўныя правілы партыйнага этыкету.

Партыя не магла памыляцца. А значыць, без «пакаяння» «вінава-тага» не магло адбыцца і яго наступнае «дараванне».

Існуе прыгожая легенда. Пасля таго, як «справа Карпюка» была разгледжана на бюро ЦК КПБ, Машэраў, які на ім старшыняваў, паставіў

пытанне на галасаванне: пацвердзіць выключэнне Карпюка з партыі, альбо абмежавацца строгай вымовай за «нявартыя камуніста» паводзіны. Галасы падзяліліся: трое за выключэнне, трое — за вымову.

Машэраў, які галасаваў апошнім, нібыта заявіў: першы сакратар ЦК, улічваючы складанасць пытання, не можа фактычна адзін пазбавіць камуніста партбілета, — і далучыўся да тых, хто прагаласаваў за вымову.

Гэта легенда, якой нам не ўдалося знайсці пацверджання. Але партбілет Карпюку вярнулі.

Верагодна, таму, што Машэраў сапраўды заступіўся.

Аналагічную сітуацыю апісаў у сваіх успамінах сябра Карпюка Барыс Клейн. Ён распавёў пра свой візіт да новапрызначанага першага сакратара Гарадзенскага абкама кампартыі Леаніда Кляцкова. Кляцкоў выслухаў Клейна, пазбаўленага навуковай ступені і магчымасці выкладаць, паабяцаў разабрацца і дапамагчы з працай. Пасля чаго дадаў: «Майце на ўвазе, я не з крыважэрных».

Такую фразу не прыдумаеш. Водападзел унутры партыйнай эліты СССР — і БССР у тым ліку — праходзіў менавіта так: крыважэрныя верныя ленінцы, і тыя, хто крыважэрнасцю не адрозніваўся і спадзяваўся, што сацыялізм можа быць гуманым нават у адносінах да сваіх апанентаў.

«Гуманны сацыялізм»! У 1993 годзе часопіс «Нёман» пасмяротна ўжо апублікаваў успаміны Карпюка «Развітанне з ілюзіямі» — горкую і сумленную кнігу, працяг той самай «Маёй Джамалунгмы», пасля якой пачалося цікаванне пісьменніка. Аляксей Нічыпаравіч распавёў ва ўспамінах, як цяжка даваўся яму перагляд уласных — шчырых — перакананняў, як прайшоў ён шлях ад веры ў камуністычныя ідэалы да расчаравання ў іх. Пісьменнік-партызан стаў адным з нямногіх прадстаўнікоў свайго пакалення, хто знайшоў у сабе сілы перагледзець уласнае мінулае і абраць — праўду.

Гэтага яму і не схацела дараваць камуністычная ўлада. Чым болей адчувала яна ў Карпюку разумнага і сумленага апанента, тым болей цікавала і пераследавала. Як напіша ў лісце да складальніка гэтай кнігі Барыс Клейн, «ёсць дастаткова матэрыялаў для доказу таго, што ў Гародні ў 1971-1972 гадах была рэалізаваная схема дэзарыентацыі грамадства адносна нашай групы. Быкава ўзялі пад пільны кантроль як «ачарніцеля слаўнага мінулага», які паддаўся варожаму ўплыву, Карпюка «выкрылі» як агента гестапа, а мяне залічылі да сіянісцкай агентуры. Гэтая схема спрацавала і ў другі раз, напачатку 1990-х, калі нам давалося распачаць два судовыя працэсы: адзін перад смерцю Карпюк выйграў, другі ж — па нашым з Міхасём Ткачовым зыску — да суду не дапусцілі».

Усе гэтыя фальшывыя, надуманыя, неаднаразова абвергнутыя звiнавачванні зноў спатрэбяцца ўжо ў часы перабудовы, калі партыйныя органы зноў захочуць скампраметаваць Карпюка — занадта відавочным быў ягоны аўтарытэт у вачах інтэлігенцыі

Але ж Карпюк шчыра прыняў перабудову і імкнуўся рэальнымі справамі даказаць, што час змяніўся, што «крыважэрныя» больш ніколі не будуць кіраваць ягонай краінай і дыктаваць ягонаму народу, што і як рабіць, думаць, на якой мове размаўляць.

Падчас перабудовы патэнцыял грамадскага дзеяча Карпюка праявіўся цалкам. Аляксей Нічыпаравіч стаяў ля вытокаў усіх значных грамадзянскіх ініцыятываў на Гарадзеншчыне. Ён выступаў за з'яўленне польскіх школаў, развіццё габрэйскай культуры, і натуральна, што галоўным клопатам для яго стала адраджэнне беларускай мовы і культуры.

Дом Карпюка заўсёды быў цэнтрам прыцягнення для інтэлігенцыі — прычым не толькі гарадзенскай. Тут гасцяваў, прыехаўшы на радзіму, Міхась Забэйда-Суміцкі. Праз утульны кабінет Аляксея Нічыпаравіча прайшлі многія значныя беларускія пісьменнікі — Вольга Іпатава, Данута Бічэль ды іншыя. Прызнаны лідэр гарадзенскіх літаратараў, шматгадовы кіраўнік Гарадзенскага абласнога аддзялення Саюза пісьменнікаў Беларусі, Карпюк па-бацькоўску апекаваўся пачаткоўцамі, стараўся дапамагчы ім. Шчыльна кантактаваў з Карпюком і менскія вучоныя-фізікі, якія пад кіраўніцтвам Юрыя Хадыкі стварылі пры Інстытуце фізікі Акадэміі Навук Беларусі Музей старажытнай беларускай культуры. Працягвалі абмяркоўваць з пісьменнікам самыя актуальныя пытанні старыя сябры-гісторыкі — Барыс Клейн і Міхась Ткачоў.

У які момант Карпюк пачаў пераглядаць свае перакананні — цяжка сказаць. Відавочна, што гэта давалася яму нялёгка. Ён шчыра верыў у магчымасць пабудовы грамадства сацыяльнай справядлівасці, а таму, як і Ткачоў з Клейнам, ішоў ад камуністычнай ідэі да ідэі сацыял-дэмакратычнай. Магчыма, меў месца ўплыў новага генеральнага сакратара ЦК КПСС — Міхаіла Гарбачова, які публічна загаварыў пра «сацыялізм з чалавечым тварам». І Карпюк цяпер абараняў — як яму здавалася, разам з новым кіраўніком краіны — менавіта чалавечнасць, права кожнага заставацца самім сабой.

Але ён апынуўся далёка наперадзе — і новай улады, і новай апазіцыі. Гэты стары чалавек, які шмат перажыў і перадумаў, застаўся верным самому сабе ў галоўным: ён змагаўся за справядлівасць! Прынцып справядлівасці здаваўся Карпюку галоўным — вышэйшым за ўсе астатнія.

Пісьменнік і свой гонар пайшоў абараняць у суд, дамагаючыся, каб закон дзейнічаў. Ён зноў і зноў хадзіў на паседжанні, адпрэчваючы ўжо не аднойчы адпрэчаныя сфальсіфікаваныя абвінавачванні на свой адрас, выстаўленыя то ветэранамі савецкіх спецслужбаў, то партыйнымі функцыянерамі. Карпюк ізноў супрацьстаяў уладзе.

І калі ў студзені 1991 года, калі Аляксей Нічыпаравіч выйшаў на мітынг, каб пратэставаць супраць захопу віленскай тэлевежы АМАПам пад кіраўніцтвам будучага намесніка міністра абароны Беларусі Уладзіміра Усхопчыка, супраць гібелі ні ў чым невінаватых людзей, якія абаранялі сваю краіну і сваё права на свабоду слова, ён даказаў, што застаўся самім сабой — тым самым Карпюком, які звык адстойваць праўду.

Сёння аўтару гэтых радкоў сорамна: тады я знаходзіўся з ім па розныя бакі барыкадаў. Я быў карэспандэнтам гарадской партыйнай газеты і напісаў рэпартаж з таго мітынгу. І калі мы сустрэліся праз два тыдні на той самай плошчы, я адчуў на сабе цяжкі і тужлівы погляд Аляксея Нічыпаравіча: ён ведаў, што я — вучань ягонай жонкі. Больш за тое, ён рэкамендаваў мяне яшчэ ў студэнцкія гады на семінар маладых пісьменнікаў (праўда, даведаўся я пра гэта толькі ў 2006 годзе). Але тады, на плошчы, ён не сказаў мне ні слова...

Ён цяжка хварэў у апошнія гады жыцця. Працягваў працаваць, дапісваў успаміны, рабіў нататкі ў запісных кніжках, спадзяваўся, што паспее рэалізаваць свае задумы. У адрозненне ад героя свайго рамана «Карані», дзеда Лаўрэна, ён не быў адзінокі — пры ім была яго сям'я, якая любіла яго і імкнулася прыняць на сябе частку ягонага болю, дапамагчы яму. Але дапамагчы было ўжо немагчыма...

Новая ўлада суверэннай Беларусі — і цэнтральная, і мясцовая, гарадзенская — і пасля смерці не змяніла сваіх незычлівых адносінаў да пісьменніка-франтавіка. Пасмяротная кніга з «нёманскімі» ўспамі-намі, што рыхтавалася да друку ў выдавецтве «Мастацкая літаратура», пабачыла свет толькі ў некалькіх сігнальных асобніках. Адзін з іх быў перададзены ўдаве Карпюка, Іне Анатольеўне. На памяць?

Верагодна, як стрэмка, каб балела, прымушаючы памятаць пра нявыдадзеную кнігу, як пра нявыкананы абавязак.

Перасталі выдавацца кнігі. Не здымаюцца фільмы па ягоных творах — хоць і «Данута», і гістарычная аповесць «Белая Дама» так і просяцца ў серыялы. І вуліцу ў Гародні, дзе ён пражыў цэлае жыццё, не назвалі ягоным імем, і мемарыяльную дошку на доме, дзе жыў, не павесілі.

Ён заўсёды быў западта нязручным для любой улады. Магчыма, таму, што і па сёння кіруюць Гарадзеншчынай многія з тых, хто калісьці выключавіў

яго з кампартыі ці арганізоўваў супраць яго пак-лёпы, чамусьці лічачы сябе, а не Карпюка, сапраўднымі камуністамі. А магчыма, таму, што справядлівасць яны разумеюць не так, як разумеў яе бескампрамісны франтавік Аляксей Карпюк.

І — не толькі для ўлады. Хоць пісьменнік і не дажыў да эпохі «рынкавага сацыялізму», але нават гады перабудовы паказалі, што і для апазіцыі ён заставаўся «не зусім сваім» — занадта «левым» паводле перакананняў, занадта «інтэрнацыяналістам». Магчыма, таму што не ўкладваўся ў схемы, быў недастаткова гнуткім для тых, хто перабягаў з лагера ў лагер у пошуках больш цёплага месца. А сапраўдныя змагары за справядлівасць — такія, як сам Аляксей Нічыпаравіч — зноў засталіся незапатрабаванымі.

Але старыя гарадзенскія брукаванкі да гэтай пары добра памятаюць яго цяжкія крокі — крокі стомленага чалавека, які прысвяціў жыццё пошуку справядлівасці і адышоў непераможаным — у Вечнасць.

Аляксандр Фядута